

ВІЙНА ПІСЛЯ ВІЙНИ

Микола Кучереп

Звільнення території Волинської області від нацистських загарбників тривало з лютого до липня 1944 р. Проте процес повернення населення до мирного життя відбувався у складній обстановці. Сталінський режим у західних областях УРСР прагнув якнайшвидше здійснити соціалістичні перетворення, провести індустріалізацію, колективізацію, створити умови для остаточної інтеграції регіону до складу СРСР. Волинь, із притаманними їй традиційним укладом, організацією господарства, сфери соціальних, культурно-духовних відносин і практик, стала одним із осередків повоєнної національно-визвольної боротьби, де її населення намагалося протистояти насильницькому насадженню комуністичної ідеології й організації суспільного життя.

Становище, яке склалось в повоєнний період в західних областях України, в тому рахунку й на Волині, відомий український історик, професор Юрій Шаповал назвав «війна після війни»¹. Активний опір радянській чинили УПА і ОУН. До того ж у липні 1944 р. була створена Українська головна визвольна рада (УГВР), праобраз українського парламенту. Її завданням було: «1. Об'єднати й координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшевицького і німецько-гітлерівського імперіалізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави. 2. Визначувати ідейно-програмові напрямні визвольної боротьби українського народу. 3. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державности і створення органів незалежної державної влади на Україні. 4. Репрезентувати, як верховний всеукраїнський центр, сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і за кордоном. 5. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше всенародне представництво»².

¹ Див.: Шаповал Ю.І. Війна після війни. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 11). Львів, 2004. С. 184–200.

² Літопис Української Повстанської Армії. Львів, 1992. Т. 8. С. 35–36.

Радянський Союз намагався приєднати усю Західну Україну до складу УРСР. Сталін та його оточення створювали передумови для наступу на український повстанський рух. Після капітуляції нацистської Німеччини, керівництво СРСР значно посилило боротьбу з ОУН і УПА, перетворивши Західну Україну на справжній театр військових дій.

Процес «радянзації» розпочався з відновлення й організації роботи партійних, радянських, комсомольських і профспілкових органів. У квітні 1944 р. поновлено діяльність Волинського обкому КП(б)У й обласної ради депутатів трудящих. Докорінний злам усталеного суспільно-політичного та соціально-економічного життя, що здійснювався у повоєнні роки під гаслами «соціалістичних перетворень», супроводжувало широке застосування щодо місцевого населення репресивно-каральних методів. Волиняни неоднозначно сприймали соціалістичні перетворення.

Значна частина чинила пасивний й активний опір нововведенням. Керівництво українського визвольного руху було морально готове до продовження боротьби із радянською владою. Широким верствам українського населення націоналісти наполегливо пояснювали, що з вигнанням гітлерівців війна не завершується. Зокрема, у листівці «Український народ!» говорилося: «Тікають з України німецько-гітлерівські окупанти. На їх місце приходять такі ж самі сталінсько-більшовицькі загарбники. Зо зміною окупанта в Україні нічого не змінилося. Далі обабіч фронту наїзники палять наші села, руйнують наші міста, висаджують у повітря фабрики і заводи, насильно мобілізують народ наш до своїх армій та заставляють битися за хизацькі інтереси, вивозять на каторжні роботи, нещадно розстрілюють українське населення»³.

Відділи УПА і підпілля ОУН намагалися з мінімальними втратами пережити переміщення фронту. Вони продовжували вести збройну та пропагандистсько-ідеологічну боротьбу з новим противником. Повстанці здійснювали наскоки на червоноармійські відділи здебільшого із засідок. У разі успіху забирали зброю й одяг вбитих і поранених, після чого швидко відходили. Протягом січня – лютого 1944 р. внаслідок таких несподіваних атак лише в Рівненській області упівці вбили 439 червоноармійців⁴.

23 січня 1944 р. на чотирьох розвідників 8-ї стрілецької дивізії поблизу с. Кургани Острозького району Рівненської області напали невідомі, які захопили в полон трьох червоноармійців. Наступного дня кінна розвідка із 50 осіб на чолі зі старшим лейтенантом Пічкур

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр 376. Т. 4. Арк. 149.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 928. Арк. 39.

в'їхала в село, арештувала всіх чоловіків і, оточивши їх на околиці села, під погрозою розстрілу вимагала видати причетних до нападу на червоноармійців. Оскільки селяни не мали найменшого уявлення про те, хто напередодні захопив у полон розвідників, старший лейтенант Пічкур відібрав 30 заручників і наказав відкрити по них вогонь із автоматичної зброї. Внаслідок бійні 18 чоловіків загинули на місці, двоє згодом померли від ран. Після цього розвідник заявив, що знищуватиме по 100 українців за кожного вбитого повстанцями червоноармійця і палитиме села⁵. Політвідділ 13-ї армії ще довго пояснював переляканим селянам, що розправа, вчинена Пічкуром, не є офіційною позицією радянського командування⁶, але авторитет Червоної армії було безнадійно зіпсовано.

Українські повстанці і підпільники намагалися вести активну пропагандистську роботу серед червоноармійців. Із цією метою вони доволі широко використовували листівки. Відділ контррозвідки «Смерш» та військові політоргани вилучали листівки з такими назвами: «Українці – бійці та офіцери Червоної армії!», «Донські козаки!», «Кубанці – нащадки запорозьких козаків!», «Азербайджанці!», «Вірмени та інші народи Кавказу!», «Узбеки, казахи, туркмени, таджики, башкири, народи Уралу, Волги та Сибіру!», «Народи Азії!». У цих листівках націоналісти закликали бійців та офіцерів неросійської національності допомогти їм у поваленні радянської влади в Україні та відділенні України від Радянського Союзу й самих їх закликають боротися за створення своїх «самостійних», «національних» держав шляхом відділення національних республік від Радянського Союзу⁷.

Мобілізація волинян до лав Радянської армії. Із перших днів повернення на Волинь комуністична влада взялася за ліквідацію національного підпілля, проведення мобілізації, харчове та фінансове забезпечення армії тощо. Особливу увагу приділено призову до лав Радянської армії. Мобілізація забезпечувала радянському керівництву двояку мету: з одного боку, поповнення велетенських втрат армії у живій силі, а з іншого – обезлюднення теренів краю і знищення соціальної бази національно-визвольного руху під проводом ОУН й УПА.

⁵ Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944–1945). *Україна модерна*. Ч. 10. Київ – Львів, 2006. С. 122–123.

⁶ Там само. С. 123.

⁷ Див.: Патріляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 462.

Працездатні чоловіки від 18-ти до 60-ти років мали «добровільно» йти до лав Радянської армії, щоб «...змити безчестя перебування під фашистською окупацією...»⁸. Але оскільки таких «добровольців» виявилось зовсім мало, то нова влада більшість призовників захоплювала під час облав. У процесі мобілізації представники радянської влади, НКВС наражалися на супротив населення. Це виявилось у масовому дезертирстві, втечах селян до лісу і вступі до загонів УПА, чисельний склад яких у цей період невпинно зростав.

Збройні формування УПА були значною військовою силою. Український політичний діяч, історик, журналіст Петро Мірчук писав, що «в хвилі приходу більшовиків на західноукраїнські землі кількість бійців УПА доходила до 80 тис. українців і 20 тис. чужонаціонального елементу»⁹. Правознавець, громадсько-політичний та військовий діяч Іван Білас вважає, що на початку 1944 р. в загонах УПА налічувалося близько 45 тис. бійців¹⁰. За німецькими даними в листопаді 1944 р. УПА мала 60 тис. озброєних вояків¹¹. Проф. Юрій Шаповал вважає, що загони УПА тією чи іншою мірою контролювали територію площею до 150 тис. км, на якій проживало 15 млн. населення¹². Вони прагнули до утвердження нелегальних національно-державних структур, альтернативних органам більшовицької влади¹³.

Національно-визвольний рух сприймався радянськими органами як загроза геополітичним і економічним інтересам СРСР. Тому одне з найважливіших завдань карально-репресивних органів було знищення активних учасників руху, репресувати симпатиків ідеї відродження української державності. Із цією метою розпочався процес реєстрації всіх громадян задля їх ідентифікації та виявлення нелегалів. Тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов запропонував «запровадити при обласних управліннях НКВД західних областей УРСР спеціальні трійки у складі: секретаря обкому партії, начальника

⁸ Косик В. М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / [пер. з фр. Р. Осадчука]. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 422.

⁹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. Львів, 1991. С. 51.

¹⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953). Київ, 1994. Кн. 1. С. 245.

¹¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 445.

¹² Шаповал Ю.І. Війна після війни. С. 188–189.

¹³ Для порівняння. Території деяких нинішніх країн Європи становлять (в км²): Греція 131 957, Болгарія 110 879, Ісландія 103 000, Угорщина 93 028, Португалія 91 289, Австрія 83 871, Чехія 78 867, Ірландія 70 273, Литва 65 300, Латвія 64 589, Хорватія 56 594, Словаччина 49 035, Данія 43 094, Швейцарія 41 277, Бельгія 30 528, Албанія 28 748, Північна Македонія 25 713.

обласного управління НКВД і обласного прокурора». Цим трійкам надати право розгляду справ українсько-німецьких націоналістів та сприяючого їм населення і надати право застосовувати щодо винних найвищу міру покарання розстріл з негайним виконанням вироку»¹⁴. Цікаво, що ця ініціатива не була підтримана у Москві, про що засвідчує лист наркома внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії Микиті Хрущову 2 грудня 1944 року. Натомість, з метою прискорення розгляду справ осіб, які належали до націоналістичного підпілля, у західні області УРСР було відряджено дві виїзні сесії Воєнної колегії Верховного Суду СРСР¹⁵.

Для придушення опору з боку ОУН та УПА радянським керівництвом було розроблено цілий комплекс заходів. Серед них тотальна мобілізація населення до Червоної армії та відбудова промисловості. Лише з с. Грива повістки отримало більше 100 осіб¹⁶. Загалом передбачалося відправити на фронт 95–98 % чоловічого населення західноукраїнських областей віком від 18 до 60 років¹⁷.

Але реалізувати ці плани не вдавалося через опір та протидію з боку націоналістичного підпілля, яке набувало різних форм. У повідомленнях СМЕРШу зазначалося, що під виглядом добровольців або мобілізованих українські підпільники проникають у Червону армію, агітують і закликають до розвалу СРСР, чим морально розкладають військові частини¹⁸. Цікава інформація про діяльність повстанських пропагандистів у лавах Червоної армії міститься в донесенні політичного управління Першого українського фронту, датованому 6 березня 1944 р.: «25.2.1944 р. під час прочісування лісу північніше від с. П'яне Острозького району було затримано вбраного в цивільний одяг червоноармійця 2-го ескадрону 7-го гвардійського кавполку 2-ї гвардійської кавдивізії 1-го гвардійського кавкорпусу Костюкова Ф. С., 1906 р. н. [...] На допиті Костюков дав свідчення, що з 5 лютого ц. р. у лісі поблизу одного села разом зі своїм відділом був оточений групою бандерівців, які обеззброїли їх і забрали документи. Після допиту бандерівці запропонували Костюкову влитися в їхню банду і боротися з ними проти радянської влади. Костюков пообіцяв бандерівцям, що після повернення в свою частину буде проводити серед

¹⁴ Там само. Арк. 14.

¹⁵ Там само. Спр. 926. Арк. 92.

¹⁶ Бондарчук А. І. Обірване коріння нації. *Волинська хрестоматія*. Київ, 2011. С. 311.

¹⁷ Західне Полісся: історія та культура: монографія / наук. ред. В. К. Баран. Луцьк: Волин. обл. друк., 2012. С. 494.

¹⁸ Див.: Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...». С. 462.

червоноармійців свого підрозділу агітацію за перехід зі зброєю в руках на бік бандерівців.

Ведучи мову про завдання, які ставлять перед собою бандерівці, Костюков засвідчив: «У моїй присутності «Левко» говорив українській молоді, що їхнє завдання у випадку призову до Червоної армії полягає в тому, щоб усіма способами вести підривну роботу серед особового складу з метою масового переходу червоноармійців зі зброєю в руках на бік бандерівців»¹⁹.

Поширеним явищем було ухилення від мобілізації та перехід на нелегальне положення. Чоловіки призовного віку долучались до лав УПА або переховувались у лісі. Із таємного документа Народного комісаріату внутрішніх справ та Народного комісаріату оборони СРСР, датованого 22 червня 1944 р., дізнаємось: «...Окремі червоноармійці і командири, потрапивши під вплив напівфашистського українського населення і мобілізованих червоноармійців із звільнених областей України, почали розкладатись і переходити на сторону ворога. Із вище повідомленого видно, що українське населення стало на шлях явного саботажу Червоної армії...»²⁰

Ухилення від призову стало одним із основних засобів опору населення сталінському режимові. Було багато випадків, коли, отримавши повістку, люди переходили на нелегальне становище, приєднувалися до загонів повстанців. Так, Михайло Шворак, уродженець с. Радощинка Камінь-Каширського району переховувався від призову до лав Червоної армії та знаходився на нелегальному становищі²¹. Микола Супрунюк із с. Нуйно цього ж району в березні 1944 р. по дорозі на фронт втік і приєднався до загонів УПА. За це у 1950 р. був заарештований і засуджений на 10 років виправно-трудових таборів²². Жителя с. Копче (нині – с. Новокотів) колишнього Теремнівського району Михайла Карплюка заарештовано у грудні 1944 р. і згодом засуджено на десять років виправно-трудових робіт із позбавленням прав на п'ять років за те, що під час мобілізації в армію він «встановив злочинний зв'язок» із членом ОУН, за допомогою якого намагався піти

¹⁹ Літопис УПА. Нова серія. Т.4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943–1959. Книга перша: 1943–1945. Київ-Торонто, 2002. С. 197.

²⁰ Дмитрук В. Вони боролися за волю України. Луцьк, 2006. Т. 3. С. 389.

²¹ Архів УСБУ у Волинській обл., ф. п., спр. 5536, арк. 38.

²² Реабілітовані історією. Волинська область: у 27 т. Кн. 1 / обл. ред. кол. О. І. Курилюк, М. М. Кучерепа та ін. Луцьк, 2010. С. 78.

в УПА²³. Загалом у Волинській області станом на 20 жовтня 1945 р. затримано 12 731 дезертира й ухильника²⁴.

Також влада розпочала відправку населення із Волинської області на лісозаготівлю, будівництво доріг, новобудови у східні області України та Росії. За ухилення від мобілізації накладався штраф або наступала кримінальна відповідальність²⁵. Показова у цьому контексті доля Степаниди Міщук із с. Холопичі колишнього Затурцівського району. Її влітку 1944 р. мобілізували на промислові роботи в м. Алчевськ. Працюючи прибиральницею на заводі «Сталь-Конструкція», 16-річна дівчина не витримала нелюдських побутових умов і під час чергової мобілізаційної пересилки зуміла втекти і повернутись на Волинь. Незважаючи на те, що Степанида змінила місце проживання і впродовж двох років переховувалася від каральних органів, її все ж репресували. За рішенням Особливої наради МДБ СРСР дівчину було засуджено на десять років виправно-трудових робіт. Термін покарання вона відбувала в одному з найжорстокіших закладів ГУЛАГу – Особлазі № 6. Лише 1955 р., в період деєсталінізації, їй вдалося звільнитися²⁶. Такі антигуманні методи мобілізації на відбудову господарства ще більше загострювали суспільно-політичну атмосферу на селі.

Особливості проведення колективізації сільського господарства.

Відразу після закінчення бойових дій на території Волині радянська влада розпочала колективізацію сільського господарства. Усі, хто заважав реалізації цієї політики, не хотів віддавати землю і вступати до колгоспів, підлягали репресіям. Наприклад, 1945 р. в с. Секунь тодішнього Седлищанського району селянина-одноосібника Олександра Веремчука звинувачено в антирадянській агітації та засуджено на 15 років каторжних робіт із конфіскацією майна²⁷. Така ж доля спіткала і жителя с. Жалобово (нині – с. Дмитрівка Луцького району) Галину Стельмах, яку за висловлювання, спрямовані проти організації колгоспів, засуджено на десять років виправно-трудових таборів²⁸.

Групи партійного, радянського активу й органів НКВС, МВС, що роз'їжджали по селах і займалися організацією колгоспів, не гребували жодними засобами і часто творили безчинства. Одна з груп, яка займалася такою діяльністю у селах Комарове і Боровичі тодішнього Колківського району, влітку 1948 р. за час своєї роботи посадила

²³ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 4432. Арк. 5.

²⁴ Держархів Волинської обл. Ф. Р.–1. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 94.

²⁵ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 7617. Арк. 116.

²⁶ Див.: Там само. Спр. 7534. Арк. 15.

²⁷ Див.: Там само. Спр. 7946.

²⁸ Див.: Там само. Спр. 8010.

в підвал біля сільради с. Комарове 17 селян. Їх періодично, особливо в нічний час, приводили до сільради і били. Ф. Гоголовському і Д. Аршуліку одягали на голову відро і били по ньому. Селянина П. Будя побили до втрати свідомості, після чого член цієї групи Синяков сунув йому в руку олівець і, взявши його руку в свою, підписав заяву про вступ у колгосп²⁹.

Завдання партії щодо здійснення стовідсоткової колективізації частково перекладали на каральні підрозділи НКВС–МВС. Це змусило найзавзятіших противників колгоспного ладу втікати в ліси, інші села, щоб не підписувати заяв. Така ситуація унеможливлювала створення колгоспів у деяких селах, однак цю проблему каральні органи розв'язували надзвичайно просто. Не заставши жителів у селі вперше, така група приїздила через кілька днів із уже готовими списками колгоспників, після чого жителям просто зачитували ці списки.

Колективізація викликала масовий супротив. Селянству в цій боротьбі всебічну допомогу надавали підрозділи й активні члени ОУН і УПА. У зверненнях, листівках, підпільних часописах повстанці повсякчас закликали до руйнування створених колгоспів, відмови вступати до нових об'єднань. Ці звернення досить швидко знаходили підтримку серед населення. Наприклад, листівка «Геть сталінські колгоспи!» була вилучена 1948 р. в жителя с. Мишів Іваничівського району В. Рядова. У ній невідомий автор, використавши факт поширення голоду в Східній Україні як підтвердження неефективності колгоспної системи, закликав до боротьби з нею³⁰.

До насильницьких дій, здійснених військами НКВС, а пізніше – МВС, МДБ щодо західноукраїнського селянства, можна зарахувати і примусове переселення з хуторських господарств. Адже особливістю волинського села була наявність великої кількості хуторів. Їхні мешканці здебільшого належали до категорії заможних, а тому й «куркульських». Крім того, хутори були осередками підтримки національно-визвольного руху. Саме тому сталінська система доклала всіх зусиль для їх знищення. Органи радянської влади розв'язували одночасно два завдання – ліквідація «куркульського» землеволодіння й об'єднання одноосібників у колективні господарства та знищення ще одного оплоту повстанців.

У першому випадку селяни-одноосібники втрачали землю, реманент, худобу, господарські та житлові будови. Їх насильно записували в колгосп. У другому – хутірські господарства переселяли у навколишні

²⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р.–1. Оп. 2. Спр. 127. Арк. 71.

³⁰ Слово українських повстанців : зб. док. / за ред. П. Кралюка. Луцьк, 1996. С. 19–20.

села, а їхні власники опинялись у Сибіру, майно конфісковувала держава, після чого частково розкрадали радянські керівники, а частково йшло на розбудову слабких колгоспів. Варто зазначити, що велика кількість заможного селянства була заарештована на основі сфальсифікованих звинувачень.

1946 р. в десяти районах Волинської області зселенню підлягали 326 хуторів із загальною кількістю населення 2175 осіб³¹. Цей процес тривав аж до 1952 р. Лише упродовж 1951–1952 рр. на Волині було зселено понад 3,3 тис. господарств³².

Отже, насильницька колективізація одноосібного волинського села набула характеру гострої соціальної боротьби. Найвищою формою протесту селянства стала збройна боротьба в лавах УПА, участь у діяльності підпілля ОУН.

Форми та методи боротьби ОУН й УПА проти сталінського режиму. У повоєнний період у регіоні розгорнулася справжня партизанська війна під проводом ОУН й УПА. Майже на всій території Волині діяли структури ОУН – станиці, кущі, районні, надрайонні, окружні та крайові проводи.



**Члени Берестечківського проводу ОУН
(третій ліворуч – І. С. Литвинчук (Дубовий)). Без дати**

Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області

³¹ Держархів Волинської обл. Ф. П.–6. Оп. 6. Спр. 112а. Арк. 1–78.

³² Нариси історії Волинської обласної партійної організації / І. С. Гайдай, В. О. Замлинський, Я. Є. Ілляшенко та ін. Київ, 1968. С. 102.

Документи зберігають численні відомості про діяльність українських повстанців. Наприклад, на території колишнього Затурцівського району впродовж 1944–1948 рр. діяла група УПА Палого під керівництвом Макара Левчука, яка, зокрема, у травні 1946 р. вчинила напад і роззброєння групи НКВС біля с. Павловичі; у червні 1947 р. в с. Холопичі спалила членів ВКП(б) Терентієві Шишку господарські споруди. 31 грудня 1948 р. в с. Павловичі вбито радянського активіста, члена ВКП(б), сільського голову Василя Паламарчука³³.

Радянська влада використовувала великий арсенал засобів і методів у боротьбі з повстанцями. Від 1944 р. в кожному селі чи місті розпочалися масові арешти, допити населення, встановлено комендантську годину. У селах забороняли закривати шторами вікна у вечірній час. Усім без винятку громадянам заборонено пересуватись у межах районів із одного населеного пункту в інший без спеціального дозволу відповідних військових начальників. Тих, хто порушував ці вказівки, негайно заарештовували і відправляли до в'язниці³⁴. Усіх громадян, у кого ховалися нелегали ОУН, бійці УПА і ті, хто ухилився від мобілізації до лав Радянської армії, теж арештовували і вивозили із сім'ями до Сибіру на рівні із сім'ями повстанців чи підпільників. Так, у грудні 1944 р. заарештовано, а 14 липня 1945 р. засуджено на десять років виправно-трудових робіт Якова Мамота із с. Затишне колишнього Цуманського району (нині – с. Знамирівка). Його звинуватили у зв'язках із ОУН лише за те, що увечері нагодував озброєних вояків, серед яких був його небіж³⁵.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. радянські карально-репресивні органи широко застосовували публічні страти як метод залякування місцевого населення. Зокрема, привселюдно у Луцьку 18 січня 1945 р. червоні кати повісили вояків УПА В'ячеслава Новосада й Антона Мельничука³⁶. Про цю жахливу подію нагадує нащадкам барельєф на стіні Волинського медичного інституту в Луцьку.

³³ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 7483.

³⁴ Архів УСБУ у Волинській обл. Спр. 8250. Арк. 54.

³⁵ Там само. Спр. 8657.

³⁶ Історія однієї страти в Луцьку 18 січня 1945 року. *ALEX_VASH*. URL: <https://alex-vash.livejournal.com/75405.html>_(дата звернення: 12.08.2021).



**Загін УПА в Свинаринському лісі поблизу с. Радовичі
Турійського р-ну (крайній праворуч – М. Гиба
 («Гриць», «Німець»), районний провідник ОУН
 в Турійському р-ні. 1949 р.**

Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області



**Загін УПА на занятті зі стрільби в Свинаринському лісі
поблизу с. Радовичі Турійського р-ну (стоїть М. Гиба («Гриць»),
 районний провідник ОУН Турійського району). 1948 р.**

Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області

СССР
НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ОБОРОНЫ

Отдел Контрразведки „Смерш“
3-й Украинский фронт
1-й Украинский фронт

№ 00350-1944
В. П. Хомюк 2-й Армии 2-й 1944

ДЕЛО № 175

ПО ОБВИНЕНИЮ *Хомюк Василий*
Лавовича по ст. 54-1, а и 54-11 УК РСФСР

Начато *16 сентября 1944 г.* В *одном* томах
Окончено *28 сентября 1944 г.* Том № *1*

После судебного рассмотрения материалы приговора в связи с тем, что дело подпадает не под действие Уголовного кодекса РСФСР, хотя бы и временно, производится — исключительная передача на рассмотрение в органы государственной безопасности.

К делу должна быть приобщена копия приговора.

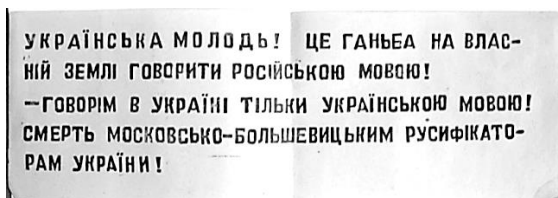
Основание: Приказ НКВД, Прокуратуры ИНО Союза ССР № 00350 от 10 апреля 1939 года.

Арх. № **21534** *94-50*
Сдано в архив *72*

н. Мамов *37399-44* *21534*

Титульна сторінка архівно-кримінальної справи ВКР «Смерш» 3-ї Армії 1-го Українського фронту на засудженого В. П. Хомюка («Корінь»), звинуваченого у належності до УПА. 1944 р.

Джерело: Фонд архіву УСБУ у Волинській області



Листівка із закликом до української молоді розмовляти в Україні лише українською мовою, вилучена 2 жовтня 1950 р. під час обшуку в заарештованого М. М. Зінгеля, звинуваченого за зв'язок із ОУН

Джерело: фонд архіву УСБУ у Волинській області

Сутички повстанських відділів із підрозділами й частинами Радянської армії мали суто епізодичний характер. Боротьба між УПА та військами НКВД була системною і становила основу бойової діяльності підпілля. Протистояння НКВД розпочалося одразу ж після проходження лінії фронту територією, де діяли повстанці. Від лютого до квітня 1944 р. між ними тривали запеклі битви унаслідок чого внутрішні війська втратили 850 осіб убитими³⁷. Завданням Радянське керівництво поставило енкаведистам основне завдання – розгромити повстанські сили. Проти повстанців були кинуті війська НКВС і НКДБ, які постійно проводили масштабні операції. Серед великих облав у лютому 1944 р. слід відзначити операції внутрішніх військ проти повстанських таборів поблизу сіл Мале і Велике Вербче Степанського району Рівненської області. 16 лютого військам НКВД вдалося оточити повстанські бази, але упівці вирвалися з оточення, втративши при цьому частину обозу, 3 осіб убитими і 6 пораненими. Енкаведисти, за повідомленнями націоналістів, втратили 10 бійців убитими³⁸.

Найбільша битва УПА з радянськими внутрішніми військами відбулася у квітні 1944 р. поблизу с. Гурби, що на межі Рівненської та Тернопільської областей. Тут у другій половині квітня у Кременецьких лісах зібралося 4–4,5 тис. вояків УПА, з яких 2,5–3 тис. були озброєні, а 1–1,5 тис. – новобранці. Там розташувалося і декілька таборів із місцевими цивільними чоловіками, які переховувалися від мобілізації до Червоної армії³⁹. Сюди 21 квітня було стягнуто значну кількість внутрішніх військ в розпорядженні яких була авіація, артилерія, 16 легких танків⁴⁰.

³⁷ Див.: Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...». С. 468.

³⁸ Літопис УПА. Нова серія. Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. Київ; Торонто, 2010. С. 247.

³⁹ Детальніше про Гурбенську битву див.: Марчук І. Гурбенський бій мовою свідчень, фактів, документів. *Визвольний шлях*. 2002. № 11. С. 11–14; Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Спецвипуск до 60-річчя УПА. Дрогобич, 2002. С. 125–137; Марчук І., Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. Рівне, 2002. С. 15–18.

⁴⁰ За радянськими даними сили енкаведистів становили 15 тис. солдатів і офіцерів, а за повстанськими – 25–35 тис. Різниця в цифрах з'явилася від того, що радянські дані подавали лише війська НКВД, тоді як повстанське командування стверджувало, що крім внутрішніх військ участь в операції брали частини Червоної армії другої фронтової лінії (див.: Вовк О. Вступ / Літопис УПА. Нова серія. Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. Київ; Торонто, 2006 С. 22.

У запеклих гурбинських боях жодній зі сторін не вдалося досягти цілковитого успіху. Повстанці не зуміли завершити концентрацію сил для «стрибка» на схід, а внутрішні війська, хоча й зірвали вихід загонів УПА до Дніпра, не змогли повністю знищити великі упівські з'єднання.

У звітній документації противники вказували діаметрально протилежні дані про втрати. За радянськими джерелами, війська НКВД у боях втратили тільки 11 убитих і 46 поранених проти 2018 убитих і 1570 полонених упівців. Натомість за різними повстанськими матеріалами енкаведисти втратили 800 осіб убитими й невідому кількість пораненими. Власні втрати повстанці оцінювали так: убито 180–200 озброєних вояків. 300 цивільних, які переховувалися в лісі, потрапили в полон⁴¹.

Загалом за 1946–1953 рр. внутрішні війська (пізніше – війська МДБ СРСР) провели у західних областях України близько 55 тис. оперативно-військових заходів, унаслідок яких загальні втрати підпілля становили близько 230 тис. осіб, зокрема понад 50 тис. убитих. Радянські ж війська втратили у зіткненні з націоналістами 6057 солдатів й офіцерів убитими та пораненими. Органи держбезпеки за цей період заарештували близько 80 тис. учасників націоналістичного підпілля і його озброєних формувань⁴².

Під час війни та перші післявоєнні роки радянська карально-репресивна система розширювала свою агентурну мережу, формувала винищувальні батальйони, групи охорони громадського порядку.

Від 1944 р. ведуть свій літопис сумновідомі спецгрупи, які чинили насильство і свавілля під виглядом українських повстанців і до яких на початковій стадії їхнього існування входили переважно представники червоних партизанських загонів. На 20 червня 1945 р. всього у західних областях України під виглядом бандерівців діяли 156 спецгруп із загальною кількістю учасників 1783 особи⁴³.

⁴¹ Див.: Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...». С. 473.

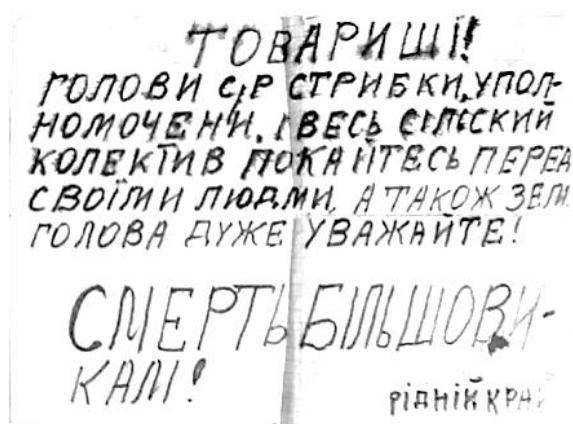
⁴² Сушук О. П. Використання радянськими репресивними органами оперативних спецгруп у боротьбі з українським національно-визвольним рухом на Волині (1944–1953 рр.). *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. Вип. 13. С. 129.

⁴³ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років XX століття. Львів, 2000. С. 190.



Гравюра Ніла Хасевича «Геть з України»

Джерело: <https://www.google.com.ua/search>



Листівка із закликом до голів сільських рад, членів винищувальних загонів покаятися перед своїм народом, вилучена у заарештованого Г. А. Паламарчука, звинувачуваного за зв'язок із УПА. 1947 р.

Джерело: фонд архіву УСБУ у Волинській області

У Волинській області в цей час було 33 спецгрупи МДБ із 397 учасниками⁴⁴. Для дискредитації повстанців члени цих спецгруп діяли під виглядом Служби безпеки ОУН чи УПА. Так, 26 серпня 1945 р. в селі Підбереззя Горохівського району спеціальна агентурна група з наказу НКДБ вбила колишнього червоноармійця тільки за те, що він не хотів здати одяг. Метою цього вбивства було намагання викликати ненависть червоноармійців до ОУН і взагалі до українського визвольного руху⁴⁵. У грудні 1945 р. під виглядом українських націоналістів у колонії Майдан Голобського району вбито дружину червоноармійця. Тоді ж спецбойка НКВС у Турійському районі розстріляла 60-річного селянина⁴⁶. Із аналогічного приводу жителька села Усичі Волинської області Ольга Ксенжук згадувала: «У 1946 р. в наш дім з'явилося багато озброєних людей, з розмови я догадалася, що це – військові, а не стрільці УПА. На другий чи третій день я пішла в Торчинський РВ МВС до начальника Северина і розповіла йому, що в хаті були незнайомі озброєні люди. Він мені на це сказав, що нашу квартиру відвідали не бандити, а його хлопці, працівники МВС-МДБ»⁴⁷.

До компетенції спецгруп входив т. зв. «легендований допит», який полягав у тому, щоб під виглядом українських повстанців забирати людей із домівок, вести їх у ліс, допитувати про зв'язки з УПА та через них виявляти місця знаходження повстанців і ліквідовувати їх. Зокрема, цей метод застосовано до жителя с. Берестяни тодішнього Цуманського району Івана Папіжука. У ніч на 27 грудня 1946 р., за завданням начальника Цуманського РВ МВС Воєнкова, спецгрупа у складі чотирьох осіб, видаючи себе за повстанців, увірвалася у дім селянина. Далі оперативники вивели його з будинку, повели в ліс, де хотіли нібито повісити. Під страхом смерті Іван Леонтійович змушений був дати підписку про співпрацю з УПА. Надалі цей документ став найважливішим доказом у його звинуваченні. 28 червня 1946 р. військовий трибунал військ МВС Волинської області засудив І. Папіжука за ст. 54-1а, 54-11 КК УРСР на десять років виправно-трудових таборів із позбавленням прав на п'ять років і конфіскацією особистого майна⁴⁸. Лише в таборах, після спілкування з іншими в'язнями, він зрозумів, що з ним

⁴⁴ Ільницький В. І. Використання радянськими карально-репресивними органами спецзасобів у боротьбі проти підпілля в Дрогобицькій окрузі (середина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2010. № 1. С. 100.

⁴⁵ Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939–1955. Київ, 2005. С. 337.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. С. 338.

⁴⁸ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 881. Арк. 71.

відбувалося, і вирішив написати скаргу. Унаслідок перегляду справи ухвалою військового трибуналу ПрикВО від 6 квітня 1956 р. його було реабілітовано. Одночасно з цією ухвалою ВТ ПрикВО виніс особливе рішення про притягнення до відповідальності винних у фальсифікації справи Папіжука – Воєнкова і Мельника. Варто зазначити, що це один із небагатьох випадків, коли винних були покарано.

У лютому 1945 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про подальшу діяльність спеціальних груп: «З метою знищення окремих дрібних бандитських груп, так званої СБ і оунівських главарів, за прикладом Волинської області створювати групи спеціального призначення із бандитів, що зголосилися з повинною і виявили бажання боротися з бандитизмом»⁴⁹. Це були ті самі спецгрупи, які замордували тисячі мирних жителів, а комуністична пропаганда приписувала ці злодіяння «бандерівським бандитам». Політбюро ЦК КП(б)У протягом 1945–1955 рр. прийняло цілу низку наказів та інших документів про створення спеціальних військових груп, головною метою яких була повна ліквідація загонів УПА⁵⁰. Про злочинну діяльність таких спецгруп прокурор військ МВС Українського округу Г. Кошарський доповідав у 1949 р. секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову. У його доповідній записці йшлося про спецгрупи МДБ УРСР у західних областях України, які діяли під виглядом «бандитів УПА». Зокрема, було зазначено, що оперативну роботу цих груп супроводжували побиття, убивства, гвалтування, пограбування населення. На основі зібраного фактичного матеріалу прокурор дійшов висновку, що *«брутально-провокаційна і нерозумна робота низки спецгруп [...] свавілля і насильства над місцевим населенням ускладнюють боротьбу з ОУН, дії т. зв. спецгруп мають яскраво виражений бандитський антирадянський характер і, зрозуміло, не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями»*⁵¹.

Для придушення повстанського руху радянські спецслужби невпинно наращували свою присутність у регіоні. На початок осені 1944 р. до Волинської, Рівненської, Львівської, Тернопільської, Дрогобицької та Станіславської областей передислоковано понад 32 тис. бійців внутрішніх військ, танковий батальйон (22 танки), 5 бронепотягів (екіпаж – 7 700 осіб). Окрім цих сил, до боротьби з націоналістами залучили 4 прикордонні полки, 2 тис. оперативних співробітників НКВД, декілька тисяч бійців внутрішніх військ, які

⁴⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 29. Арк. 147.

⁵⁰ Див.: Шаповал Ю.І. Війна після війни. С. 190.

⁵¹ Сергійчук В. І. Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998. С. 669–670.

дислокувалися в Житомирській, Кам'янець-Подільській, Вінницькій та Київській областях, армійські частини і до 10 тис. колишніх партизанів⁵².

Від лютого 1944 до лютого 1945 р. УПА і підпілля ОУН(б) зазнали значних втрат насамперед у командних кадрах. Лише у Рівненській області було вбито 149 і захоплено 55 керівників національного руху опору⁵³. У Волинській області втрати були такими: 214 убитими і 15 полоненими⁵⁴. Незважаючи на значні втрати, у Волинській області в першій декаді січня 1945 р. продовжували оперувати 37 відділів і боївок, яких нараховувалося 1830 осіб, у Рівненській – 119 відділів і боївок (4 036 осіб)⁵⁵.

Завзята і безкомпромісна боротьба українських самостійників із найпотужнішою державою повоєнної Європи тривала ще понад десять років після завершення війни, але перші два роки протистояння були чи не найкривавішими. Протягом 1944–1945 рр. ОУН і УПА на території СРСР провели 6,6 тис. акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39 773 каральні операції. За радянськими даними під час боїв, облав і блоkad за цей період загинуло 103 313 членів ОУН і УПА, 110 785 потрапили в полон, 50 058 здалися владі. Паралельно було затримано 96 988 дезертирів із Червоної армії та втікачів від призову⁵⁶. На нашу думку, радянська статистика втрат українськими національними силами є завищеною. І. Патриляк вважає, що це можна пояснити тільки тим, що до числа повстанців зараховували також

⁵² Лисенко О. Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом / Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Київ, 2005. С. 339–341.

⁵³ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. II / Відп. ред. Я. Лялька / Упоряд.: Я. Лялька, Р. Корито, М. Онишкевич та ін. Львів, 1997. С. 192–197.

⁵⁴ Там само. С. 171.

⁵⁵ Там само. С. 170–171.

⁵⁶ Див.: Motyka G. *Ukrainian partysantka. 1942–1960*. S. 502. Існують також інші дані радянських органів держбезпеки про підсумки боротьби з УПА й ОУН від лютого 1944 до липня 1945 р. Згідно з ними, службовці НКВД провели проти повстанського руху і підпілля 15 733 операції, під час яких було вбито 91 615 осіб, захоплено в полон 96 446 осіб, а здалося 41 858 осіб (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2867. Арк. 26). Як бачимо, розбіжність доволі суттєва, особливо в кількості проведених операцій. Вона, очевидно, вказує на деяку хаотичність радянської статистики цього періоду, часту практику вигадування цифр, «приписок» тощо.

убитих під час каральних експедицій мирних мешканців. До того ж у звітах енкаведисти нерідко займалися «приписками»⁵⁷.

Окрім безпосередньої боротьби з ОУН й УПА велася боротьба із сім'ями повстанців і підпільників. Було запроваджено родинну відповідальність за дії одного з членів сім'ї. Сім'ям загрожувала конфіскація майна та виселення у Сибір. Усього, за даними Галузевого державного архіву СБУ, упродовж 1944–1946 рр. із теренів Західної України у віддалені місцевості СРСР було депортовано 14 728 родин учасників національно-визвольного руху в кількості 36 608 осіб⁵⁸. Однак партійне керівництво УРСР вимагало від силових структур не зупинятися на досягнутому.

21 жовтня 1947 р. відбулася наймасовіша депортація населення Західної України під кодовою назвою «Захід». Одним із головних її завдань була нейтралізація українського визвольного руху, зокрема діяльності УПА й тих, хто їй співчував і допомагав. У Волинській області цю операцію розпочато о 6-й годині ранку і завершено до кінця того ж дня.

Підбиваючи підсумки операції «Захід», міністр внутрішніх справ СРСР Сергій Круглов у листі на ім'я заступника голови Ради Міністрів СРСР Лаврентія Берії наприкінці жовтня 1947 р. вказував про депортацію із західних областей України 26 682 сімей спецпереселенців, або 76 192 особи, зокрема чоловіків – 18 866, жінок – 35 152, дітей – 22 174⁵⁹.

Із Волинської області органи держбезпеки СРСР вислали 2711 сімей (9050 осіб) учасників націоналістичного підпілля⁶⁰. Усього ж до початку 1950 р. з України до Сибіру було депортовано понад 143 тис. членів сімей оунівців і бойовиків УПА⁶¹. Терор, який розгорнув тоталітарний режим щодо населення Західної України, призвів до того, що станом на 1 січня 1953 р. число українців-в'язнів у таборах ГУЛАГу збільшилося у 2,4 рази, а кількість т. зв. оунівців досягла 175 тис. осіб⁶².

⁵⁷ Див.: Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...». С. 497.

⁵⁸ ГДА СБ України. Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 2. Арк. 1.

⁵⁹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади : у 3-х т. Львів, 1998. Т. 2 : 1946–1947 рр. С. 287–288.

⁶⁰ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ, 2009. С. 373.

⁶¹ Савчин Г. Я. Система виконання покарань у західних областях України в період 1944–1953 рр. : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2016. С. 131–132.

⁶² Україна в повоєнне десятиріччя (1945–1955 рр.). *Україна в системі міжнародних відносин у повоєнний час*. URL: <http://readbookz.com/book/170/5280.html> (дата звернення: 10.07.2021).

Вс. св. 1811

ок.3. *Примеч. 00586 1948, 20.08.1948* **Строго секретно** 12
основ. документа, на основании которых
насел. пунктов в границах Украины
с 01.08.1948

ПРИКАЗ

МИНИСТРА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СССР ССР

за 1947 год.

00430 **Содержание:** о выселении семей осужденных, убитых и находившихся на нелегальном положении, активных националистов и бандитов с территории Западных областей Украины

00430 "22" августа 1947 года гор. Москва.

Во исполнение постановления Правительства от 13 августа 1947 года о выселении семей осужденных, убитых и находившихся на нелегальном положении активных националистов и бандитов с территории Волынской, Ровенской, Черновицкой, Львовской, Станиславской, Тернопольской и Драгобичской областей, -

П Р И К А З Ы В А Ю:

1. Для организации необходимых подготовительных мероприятий и проведения операции по выселению назначить уполномоченным МТБ СССР и их заместителям:

а) Уполномоченным МТБ СССР по Волынской области - генерал-майора МЕЛАНОВА.
 Заместителем уполномоченного по оперативной части - полковника МАТВИНЕНКО.
 Заместителем Уполномоченного по войскам - генерал-майора ГОРОДНИЧЕНКО.

б) Уполномоченным МТБ СССР по Ровенской области - полковника ГОЛОВЕНОВА.

**Наказ № 00430 міністра держбезпеки СРСР Віктора Абакумова
 про проведення депортації**

Джерело: фонди Галузевого державного архіву СБУ



Останній погляд на рідний край. Операція «Захід»

Джерело: <https://photo-lviv.in.ua/operacziya-zapad>



Конвоювання виселенців під час операції «Захід»

Джерело: <https://chas.cv.ua/history/>

Звуження радянською системою до критичної межі соціальної бази ООН й УПА шляхом репресій та депортацій «антирадянського елемента» вирішило долю повстансько-підпільного руху. Складне становище, в якому опинилося націоналістичне підпілля на західно-українських землях наприкінці 1940-х рр., змусило президію Української головної визвольної ради ухвалити рішення про остаточне згортання діяльності УПА як збройної формации⁶³.

Депортація українського і польського населення. Іншими драматичними, а подекуди й трагічними наслідками Другої світової війни стали переселенсько-депортаційні процеси за етнічною ознакою упродовж 1944–1951 рр. Міждержавне переміщення українців і поляків прикордоння започаткувала Угода між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення «Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території УРСР», укладена 9 вересня 1944 р. в м. Люблін⁶⁴.

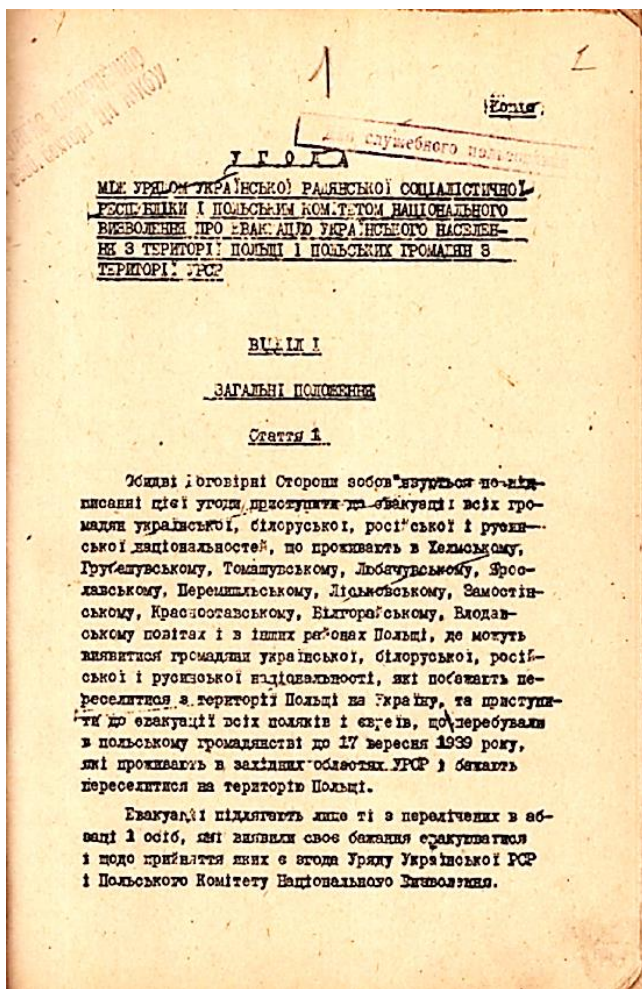
Угода передбачала переселення на територію УРСР усіх українців, які проживали в Польщі, а також евакуацію до Польщі всіх поляків і євреїв, які перебували в польському громадянстві до 1 вересня 1939 р., проживали в УРСР і виявили бажання переселитися на територію Польщі.

Процес виселення українців із етнічних українських земель відбувався із застосуванням примусових методів, супроводжувався репресіями, широким масовим терором проти корінного населення. Майже повсюдно переселенців, доставлених до залізниці, тижнями і місяцями тримали під відкритим небом в очікуванні поїздів. Про факт такого «недогляду» в січні 1945 р. вказував у своїй телефонограмі до секретаря Волинського обкому КП(б)У уповноважений з переселення українців із Грубешівського повіту. Йшлося про те, що на ст. Володимир-Волинський уже кілька тижнів під відкритим небом перебувають 330 українських переселенців, які б мали прямувати в Одеську область⁶⁵.

⁶³ Бажан О. Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика* : зб. статей. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. Вип. 18. С. 346.

⁶⁴ Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. Люблін, 09.09.1944. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВОВ України). Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–6; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади : у 3-х т. Львів, 1998. Т. 2 : 1946–1947 рр. С. 165.

⁶⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 776. Арк. 2.



**Витяг із Угоди між Урядом УРСР і Польським комітетом
національного визволення про евакуацію українського
населення з території Польщі і польських громадян
з території УРСР. 9 вересня 1944 р.**

*Джерело: фото з фондів Центрального державного архіву вищих органів
влади та управління України*



**Пам'ятний знак депортованим етнічним українцям
Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини
та Західної Бойківщини в Луцьку**

Джерело: <https://www.lutskrada.gov.ua>

Офіційно переселенська акція тривала з 15 жовтня 1944 р. до 20 листопада 1946 р. За цей період із українських етнічних територій, що опинилися в межах Польщі, виселено 482 880 українців (122 622 сім'ї)⁶⁶. Із цієї кількості у східні області УРСР було переселено 159 011 осіб, у західні – 323 641 особу⁶⁷. Станом на 15 серпня 1946 р. у Волинській області розселено 10 341 сім'ю із 37 819 українців із Польщі⁶⁸.

Люблінська угода від 9 вересня 1944 р. не отримала схвалення ні з боку українського, ні з боку польського населення. Польське населення західних областей УРСР під час переселення чинило помітний опір. У ході самої переселенської кампанії відбувалися різні акти

⁶⁶ Підсумковий звіт Головного уповноваженого уряду УРСР про виселення українців із Польщі. 14 лютого 1947 р. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.* Т. 2. С. 162–199.

⁶⁷ Кучерепа М. М. Українсько-польські депортаційні процеси 1944–1951. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2019. Кн. 2. С. 814.

⁶⁸ Харкевич Н. В. Переселенські процеси в Україні у 1944–1953 рр.: На матеріалах Волинської та Рівненської областей : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2018. С. 12–13.

репресій проти поляків. Численні арешти поляків на початку 1945 р. стали інструментом залякування й тиску, а головною метою їх застосування, окрім винищення польського підпілля, було примушення до переселення. Загалом, за офіційними даними, упродовж 10 жовтня 1944 р. – 15 вересня 1946 р. із УРСР в Польщу було переселено 301 755 сімей (859 905 осіб), зокрема з Волині – 20 867 сімей (64 798 осіб)⁶⁹.

Фактично примусово переміщено з місць їхнього постійного проживання півтора мільйона українців, поляків, євреїв. Депортації організовано та проведено радянською і комуністичною польською владою, яка утвердилася після звільнення Польщі, із притаманними їм брутальністю й ігноруванням елементарних прав і свобод людини й громадянина. Для переселенців, яких примусово виселили з рідного краю, це був час нелюдських випробувань, принижень і знущань, розлучення цілих громад і родин, величезних матеріальних та духовних втрат, брутального ставлення до них польської і радянської влади, арештів за найменший опір і національне самовиявлення. Переселення поляків й українців упродовж 1944–1951 рр. залишилося глибокою психологічною травмою в національній свідомості обох народів.

На території Волині було утворено низку колоній переселенців-українців із Польщі. Ці сім'ї потрапили під означення «потенційних бандитів» і ворогів радянського ладу. Вони відчули на собі свавілля радянської карально-репресивної системи. Так, зокрема, у новоутвореній колонії Діброва Маньківської сільради колишнього Затурцівського району до 1948 р. заарештовано і засуджено 2/3 усіх жителів за звинуваченням у зв'язках із УПА⁷⁰. У колонії Маринків Береської сільради колишнього Рожищенського району систематично впродовж 1945–1949 рр. тривали чистки переселенців⁷¹.

6 липня 2025 року Верховна рада України ухвалила історично важливий закон, який визнає примусове переселення українців з території Польської Республіки у 1944–1951 роках депортацією – незаконною і злочинною дією, що порушувала права людини. Це перше офіційне визнання Україною історичної несправедливості щодо депортованих українців за рішеннями колишнього СРСР/УРСР та Польської Республіки у період 1944–1951 років. Закон передбачає відновлення прав депортованих людей, зокрема матеріальну і моральну компенсації, а також соціальні пільги.

Фольксдойчі. Аналогічні методи роботи застосовувалися і до т. зв. «фольксдойчів» (осіб, які в період окупації прийняли німецьке

⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2610. Арк. 191–196.

⁷⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 7814.

⁷¹ Там само. Спр. 7840.

підданство) та сімей тих, хто співпрацював із окупаційною владою чи просто перебував на службі в німецьких установах⁷². Часто під категорію посібників потрапляли вчителі, медики, священники, перекладачі, тобто люди, які, щоб вижити у складних умовах окупації, йшли добровільно чи примусово на роботу в німецькі адміністративні установи. Зокрема, у квітні 1944 р. заарештовано, а у травні 1944 р. засуджено на вісім років виправно-трудових робіт із позбавленням прав на три роки жителя с. Бузаки колишнього Ратнівського району Василя Деркача, який під час німецької окупації працював головою сільської управи⁷³. Військовим трибуналом військ НКВС за звинуваченням у відправлянні богослужіння з націоналістичними, антирадянськими проповідями 6 жовтня 1944 р. засуджено на 15 років каторжних робіт із позбавленням прав на п'ять років і конфіскацією майна священника села Любитів Ковельського району Михайла Новоселецького⁷⁴.

Подібна доля чекала й на репатріантів, колишніх полонених, в'язнів німецьких концтаборів і людей, яких насильно вивезено на роботу до Німеччини (остарбайтерів). Вони вважалися політично неблагонадійними і проходили перевірку в спеціальних фільтраційних пунктах, створених у прикордонних областях. Такі ж фільтраційні пункти існували і на Волині, зокрема у м. Володимир-Волинський. Перевірки здійснювали органи НКВС-МВС, НКДБ-МБД, а також військова контррозвідка «Смерш»⁷⁵. Навіть у тих випадках, коли репатріанти щасливо поверталися до мирного життя, вони не позбувалися тавра «неблагонадійних», оскільки в їхніх анкетах й особових листах обліку кадрів у спеціальній графі було зазначено про перебування в полоні чи на окупованій території⁷⁶.

Воєнні державні позики. Важким тягарем для жителів Волинської області стали воєнні державні позики. Радянська влада примушувала населення купувати на великі суми облігації державної позики. Фактично було усунуто добровільний чинник участі громадян у відповідних фінансових операціях. В період німецько-радянської війни в СРСР було проведено передплати на чотири воєнні державні позики (1942, 1943, 1944 та 1945). Саме останні дві стали вагомим чинником реалізації політики тиску в західноукраїнському регіоні загалом та

⁷² Бугай М. Депортації населення з України (30–50-ті роки). *Український історичний журнал*. 1990. № 11. С. 20.

⁷³ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 8950.

⁷⁴ Там само. Спр. 7894.

⁷⁵ Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001. № 2 (17). С. 300.

⁷⁶ Баран В. К. Історія України 1945–1953 рр. Львів, 2005. С. 19.

у Волинській області зокрема. Більшість робітників і службовців передплачували облигації на суму, рівну їхньому місячному, а багато хто – півтора- або двомісячному заробітку⁷⁷. Завдяки цим позикам СРСР мобілізував значні кошти населення для фінансування воєнних витрат.

Протест населення викликала передплата на четверту державну позику, яка відбулася 1945 р. і мала примусовий характер. Прихильники національно-визвольної боротьби намагалися використати її проведення одночасно зі збором коштів у фонд УПА. Зокрема, такий випадок зафіксовано у Горохівському районі. Голова сільради с. Княже А. С. Корній провів, водночас із державною, передплату на позику для допомоги повстанцям і сам підписався на 500 руб.⁷⁸ У с. Вишнів Теремнівського району селяни продали колгоспну худобу, а гроші передали УПА⁷⁹. Надалі державні позики проводили майже щорічно, що знову викликало масове незадоволення в селян. Так, у с. Липини Теремнівського району (нині – Луцького) 31 серпня 1949 р. заарештовано, а потім засуджено до 25 років виправно-трудових таборів із позбавленням прав на п'ять років і конфіскацією майна Йосипа Панасюка, який *«демонстративно відмовився від передплати на позику для відновлення та розвитку народного господарства СРСР»*⁸⁰.

Висновки. Тоталітарний режим дедалі міцнішав і протистояти потужній радянській репресивній системі підпільники надто довго не могли. Зокрема, навесні 1951 р. Волинський обком КП(б)У констатував, що *«в більшості районів це продовжують діяти залишки розгромлених, але недобитих бандитських груп. Більше того, до цих пір існує майже в повному складі Ковельський окружний «провід ОУН» і керівні ланки оунівського підпілля в Цуманському, Ківерцівському, Камінь-Каширському, Берестечківському, Старовижівському, Головнянському, Любомльському, Оваднівському і Турійському районах»*.

За офіційними даними, у Західній Україні у 1944–1953 рр. було заарештовано майже 104 тис. учасників ОУН, а також т. зв. «бандсприяючого елементу»⁸¹, під який легко підводились всі

⁷⁷ Див.: Гулай В., Вознюк О. Політика визиску сталінським тоталітарним режимом населення Тернопільської області на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки: нові інтерпретації та джерела / Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя : колективна монографія / відп. ред. В. Льницький. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. С. 44.

⁷⁸ ЦДАГОУ. Ф. Р.–1. Оп. 75. Спр. 5. Арк. 13.

⁷⁹ Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма. Львов, 1984. С. 150.

⁸⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. П. Спр. 7745. Арк. 4.

⁸¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 79. Арк. 56.

запідозрені у зв'язках з ОУН і УПА. За цей же час було виселено (за винятком Закарпатської області) майже 66 тис. сімей, тобто 203 662 осіб⁸². Від 1944 до 1952 р. у західних областях України радянські комуністичні каральні структури репресували майже 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито понад 153 тис. осіб, вислано довічно за межі України понад 203 тис. осіб. При цьому вилучено один літак, дві бронемашини, 61 артилерійська гармата, 595 мінометів, 77 вогнеметів, 358 протитанкових рушниць, 844 станкових і 8327 ручних кулеметів, біля 26 тис. автоматів, понад 72 тис. гвинтівок, 22 тис. пістолетів, понад 100 тис. гранат, 80 тис. мін і снарядів, понад 12 мільйонів патронів. Розшукано і вилучено більше 100 друкарень з друкарською технікою, понад 300 радіопередавачів, 18 автомобілів і мотоциклів, значна кількість харчових складів та сховищ націоналістичної літератури⁸³. За офіційними даними, українське підпілля вчинило 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, в яких загинуло не менш як 30 тис. функціонерів комуністичного режиму, військовослужбовців, місцевих жителів⁸⁴.

У першій половині 1950-х рр. збройний супротив членів національно-визвольного руху припинився. Хоча залишки повстанських боївок, груп ще продовжували діяти в окремих районах Волині, однак великого впливу на населення надалі не мали.

Історію протистояння націоналістичного підпілля і радянсько-більшовицького режиму упродовж довгих років в СРСР «редагували» офіційно визначені «борці з українсько-німецьким націоналізмом». Документи, що могли б сприяти відродженню такої правди, було ретельно заховано в «окремі» і просто в недоступні архівні теки. Нині новітня російська пропаганда в умовах повномасштабної агресії РФ проти України продовжує фальшувати історію боротьби ОУН і УПА.

Історія боротьби українців за державну незалежність у XX столітті займає особливе місце в сучасних наративах російської пропаганди. Усі вони спрямовані на те, щоб дегуманізувати українців, навішуючи на них ярлик «військових злочинців» або «нацистів», і створювати докази для іншого наративу про Україну як про «державу-невдачу». Образ УПА Росія використовує для конструювання наративів про Україну як «нацистську державу» та «українців як колабораціоністів з нацистами». Нині російські пропагандисти використовують наративи про «нацизм

⁸² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 79. Арк. 56.

⁸³ ГА СБУ, м. Київ. Спр. 372. Т. 74. Арк. 159-160; Т. 100. Арк. 73-75.

⁸⁴ Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Спроба сучасного концептуального аналізу. Київ, 1994. С. 46–47.

в Україні» та «радикалів, які знищують російськомовне населення України», щоб дискредитувати Українську державу.

Важливою задачею для українського суспільства є розвиток критичного мислення та здатності до аналізу інформації, що допоможе протидіяти маніпуляціям та забезпечити об'єктивне розуміння власної історії.

Микола Кучерепа

ORCID ID: 0000-0001-9314-3585